

Viditelná versus neviditelná ruka

Inherentní napětí moderních ekonomik

JOSEF. L. PORKET*

Velká Británie

The Visible versus the Invisible Hand

A Tension Inherent in Modern Economies

Abstract: Currently, both Western and post-communist societies continue to experience a multidimensional tension between economic individualism and economic collectivism, which revolves around the role of the state (the visible hand) in the economy: while under the former the state is means-orientated in the sense of being concerned with process or procedure, under the latter it is goal-orientated in the sense of being concerned with an end-state or final outcome. The importance of this tension lies in that the role the state plays in the economy has an impact not only on efficiency and welfare, but also on individual liberty and the nature of the political system. Paradoxically, in practice political democracy need not favour exclusively economic collectivism too and, hence, interventionist policies.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 189-202)

Podle poměrně široce rozšířeného názoru znamenal pád komunismu ve Východní Evropě a v Sovětském svazu fatální diskreditaci myšlenky totalitářského autoritarismu a podpořil tak myšlenku liberální demokracie, která se pojí s představou politické demokracie a ekonomiky svobodného trhu. Extrémní stanovisko zaujímá v této souvislosti Francis Fukuyama [1992], který liberální demokracii chápe jako možný vrcholný bod ideologického vývoje lidstva a konečnou formou jeho vlády a její prosazování pak ztotožňuje s blížícím se koncem historie.

Skutečnost je však taková, že o triumfu liberální demokracie lze jen těžko hovořit. V žádné z postkomunistických zemí nebyl proces transformace totalitářského autoritarismu dosud ukončen, státní paternalismus se zde i nadále těší značné podpoře a nově ustavená demokracie je ve většině případů stále příliš křehká. V západních demokratických zemích pak dosud nevymizel veřejný sektor a svůj vliv neztratily ani četné intervenčionistické, korporatistické, welfaristické a protekcionistické tendence.

Jedním ze společných problémů, který západní i postkomunistické společnosti v současné době spojuje, je tedy otázka role státu v ekonomice. Její důležitost spočívá v tom, že úloha státu v oblasti ekonomiky má vliv nejen na efektivnost a sociální fungování státu, ale promítá se i do sféry individuální svobody a podstaty politického systému.

Role státu v ekonomice

Východím bodem našeho pojednání bude tržní kapitalismus, chápáný jako otevřený, horizontálně organizovaný, pluralistický, kompetitivní a spontánně fungující ekonomický systém. V podmínkách tržního kapitalismu jsou výrobní prostředky soukromým vlastnictvím a ekonomická aktivita je koordinována trhem, který zajišťuje alokaci zdrojů, dis-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Josef. L. Porket, CSc., Ph.D., 26 Crescent Gardens, Eastcote, Ruislip, Middx. HA4 8TA, Great Britain.

tribuci příjmů a tok informací. Tím je také zabezpečeno rozptylování ekonomické moci a procesu rozhodování v ekonomické oblasti.

Tržní kapitalismus vyžaduje stabilní právní rámec, který stanovuje základní pravidla vztahující se k obecným typům situací a aplikovatelná na dosud neznámé konkrétní případy. Účelem těchto pravidel je definovat práva a odpovědnosti ekonomických aktérů tržního procesu, a to zejména ve vztahu k vlastnictví, smlouvě, směně, soutěži a škodě. Tato pravidla jsou v zásadě obecná, protože se nevztahují na určité osoby, organizace, místa, aktivity, objekty či problémy; a mají prospektivní účinnost, což umožňuje její prediktabilitu.

Přestože teorie popisuje tržní kapitalismus jako kompetitivní ekonomický systém, v praxi brání jeho dokonalé realizaci existence monopolů a antikompetitivních praktik. Tím je omezováno působení neviditelné ruky ve směru efektivní alokace zdrojů a selhávání tržního mechanismu si pak následně vynucuje vládní intervenci, která znovu obnoví soutěž a zefektivní alokaci.¹

Potřeba vládní intervence vzniká i v případech, kdy dojde ke vzniku externalit. Jedná se o takové případy, kdy vliv ekonomických aktivit zasahuje nezúčastněné strany a kdy jsou náklady či zisky plynoucí z produkce či spotřeby ekonomického aktéra vytvářeny u ostatních osob jinak než prostřednictvím tržních cen. Externality tedy mohou být buď negativní (škodlivé), nebo pozitivní (prospěšné); k těm negativním počítáme například znečištění životního prostředí nebo hluk.

Poslední případ vyžadující vládní intervenci se týká veřejného zboží, jehož produkce není v podmínkách tržního kapitalismu nijak zajištěna. Vyplyvá to ze samotné povahy jeho spotřeby, která je v případě čistě veřejného zboží typicky nerivalitní (není spojena redukcí dostupnosti konzumovaného zboží pro další potenciální konzumenty) a nevýlučná (ze strany producenta neexistuje možnost, jak ve spotřebě tohoto zboží komukoli bránit). Čistě veřejné zboží (jako např. národní obrana) je samozřejmě velmi vzácné. Mnohem častěji se setkáváme s jeho ne zcela čistou formou, kde již spotřeba není zcela nerivalitní (dostupnost je částečně omezena) ani zcela nevýlučná (může záviset na ochotě spotřebitelů za dané zboží zaplatit).²

Z toho vyplývá, že role vlády (neboli viditelné ruky) je v ekonomice tržního kapitalismu sice omezená, přesto však nikoli nedůležitá.³ Spočívá zejména v zajištění stabilního právního rámce, jehož úkolem je chránit soukromé vlastnictví a zabezpečovat hladké fungování svobodného trhu; v kompenzaci selhání trhu, která vyplývají např. z existence monopolů, antikompetitivních praktik, externalit a nedostatku soukromých iniciativ; a v přijímání takových opatření, která zajistí zvýšení efektivity alokace.

Pojem „selhání trhu“ byl až dosud užíván výlučně pro takové selhání neviditelné ruky, které narušuje efektivní alokaci vzácných zdrojů. Lze jej však v zásadě použít i v případech, kdy selhání negativně ovlivňuje dosažení jiných cílů: např. žádoucí distribuce příjmů, ekonomického růstu nebo potřebné stability.

¹) K politice soutěže viz [Oxford... 1993; Estrin, Cave 1993].

²) Zatímco čistě veřejné zboží musí být poskytováno (ačkoli nikoli nutně produkováno) vládou a placeno z povinných daní, ne čistě veřejné zboží může být poskytováno soukromými podniky, pokud jsou poplatky za ně jak technicky uskutečnitelné, tak ekonomické.

³) Podle Milтона Freedmana [1982: 15, 34] neeliminuje existence svobodného trhu potřebu vlády. Konzistentní liberál není anarchista.

Přijmeme-li však navrhované rozšíření pojmu selhání trhu, budeme přirozeně také nuceni požadovat, aby se role vlády neomezovala pouze na zlepšování efektivity alokace. Naše představa omezené (svobodně tržní, korektivní) vlády se tak nutně změní v představu velké (intervenční, aktivistické) vlády, jejíž intervence do oblasti vlastnických práv, fungování svobodného trhu a výsledků ekonomické aktivity znamená podstatné narušení svobodně působících alokativních mechanismů.

Privatizace versus nacionalizace

Jako další ze základních charakteristik tržního kapitalismu jsme uvedli soukromé vlastnictví výrobních prostředků. I v této souvislosti je však třeba upozornit, že v kapitalistických tržních ekonomikách funguje ve skutečnosti vždy menší či větší veřejný sektor. Určitá část ekonomiky, zahrnující netržní ekonomické aktivity vlády na centrální i lokální úrovni a tržní ekonomické aktivity veřejných podniků, je vždy veřejným vlastnictvím.

V souvislosti s ekonomickou aktivitou veřejných podniků na trhu se obhajoba veřejného vlastnictví výrobních prostředků a následně i nacionalizace soukromých firem opírá o hlediska fiskální, ekonomická, sociální, ideologická i politická. V řadě konkrétních argumentů je zdůrazňováno zejména to, že existence státních monopolů na prodej takových produktů, jako je tabák, sůl a alkohol, může vést ke zvýšení státního důchodu; dále možnost korekce takových selhání trhu, jako je vznik přirozených monopolů, externalit a nedostatek soukromých iniciativ; zvyšování racionalizace výroby, podpora a urychlování ekonomického růstu a stimulace regionálního rozvoje; ochrana a vytváření pracovních příležitosti a udržování nízké úrovně otevřené nezaměstnanosti; redistribuce příjmů a zvyšování sociální spravedlnosti; možnost státu zaujmout dominantní pozici v ekonomice a snazší zavádění centrálního plánování; a konečně změna podstaty celého ekonomického systému [srv. Conklin 1991: 294-299].

Nacionalizace se začala prosazovat zejména po skončení druhé světové války a její rozmach tak nezdědka znamenal přímou reakci na poválečnou situaci. Ani během následujících tří desetiletí však nacionalizační vlna neopadala a většina nacionalizačních zákonů byla přijata až v období mezi polovinou šedesátých a polovinou sedmdesátých let [*The Economist* 1993: 18-20]. Okolo roku 1980 byl podíl celkové přidané hodnoty (či výstupu) státních podniků a veřejných korporací v západních zemí v průměru lehce nad hranicí devíti procent, přičemž nejnižší hodnoty dosahoval ve Spojených státech (1,3 %) a nejvyšší ve Francii (16,5 %) [Milanovic 1981: 8 (Tab. 6), Conklin 1991: 302 (Tab. 9.1)].

V této době však již nacionalizační tendence slábly a začínaly naopak převažovat tendence privatizační. Průkopníkem zmíněného trendu se stala Velká Británie, která v roce 1979 poprvé přistoupila k prodeji státních obytných domů. V osmdesátých letech se vlna privatizace dále šířila a pokračovala i na počátku let devadesátých, kdy vlády po celém světě (od Velké Británie, přes západní Evropu, Asii, Latinskou Ameriku a další oblasti) rozprodávaly státem vlastněné firmy. V období mezi roky 1985 a 1992 tak touto cestou získaly okolo 328 miliard USD [*The Economist* 1993a: 130, 1993b: 18-20].⁴

Prostředky získané v privatizaci pak byly jako nový zdroj státního důchodu použity na financování vládních deficitů a na pokrytí prudce se zvyšujících nákladů na sociální

⁴) V roce 1993 činil světový objem nových privatizačních vydání 24,3 miliard liber, zatímco v roce 1994 se očekávalo, že nové privatizační vydání dosáhne od 33 do 40 miliard liber [*The Sunday...* 1994: 3.11].

zabezpečení, které si vyžádal růst otevřené nezaměstnanosti a stárnutí populace. Vedle tohoto nesporně kladného efektu však měla podpora privatizace i jiné důvody. Bylo to zejména zvýšení ekonomické efektivity, podpora soutěže, přilákání zahraničních investorů a v některých případech i oslabení moci odborů ve veřejném sektoru. V každém případě však privatizace znamenala omezení role státu v ekonomice a zúžení hranic její působnosti.

Privatizační proces se ovšem neomezoval na pouhou denacionalizaci (tj. prodej veřejného majetku do soukromého sektoru), ale zahrnoval i deregulace (tj. zpřístupňování státních aktivit soutěži soukromého sektoru) a tendering (tj. zadávání veřejných zakázek soukromým firmám). Ještě na počátku roku 1994 navíc v mnoha zemích včetně Itálie a Francie dosud pokračovaly, či se dokonce teprve připravovaly privatizační programy a proces privatizace tedy nebyl zdaleka ukončen.⁵

Po pádu komunismu ve východní Evropě a v Sovětském svazu byl zahájen privatizační proces i v postkomunistických zemích, kde stát vlastnil většinu výrobních prostředků. Okolo roku 1985 zde dosahoval podíl celkové přidané hodnoty (či výstupu) státního sektoru v průměru 85 %, přičemž nejnižší byl v Maďarsku (65,2 %) a v Číně (73,6 %) a nejvyšší v Československu (97,0 %) [Milanovic 1991: 8 (Tab. 3); Loutfi 1991: 9 (Tab. 6); Kornai 1992: 72 (Tab. 5.1)]. Legální soukromý sektor byl minimální,⁶ zároveň však vzkvétala neformální a ilegální privatizace. Tato forma privatizace, která spočívala zejména v diverzi (neboli krádežích), neoprávněném využívání státního a družstevního vlastnictví pro soukromé účely a nedodržování pracovní doby, dala vzniknout neformálním vlastnickým právům.

V postkomunistických zemích je privatizace součástí širšího procesu ekonomické transformace. Týká se změny vlastnictví výrobního majetku, půdy a bydlení a zahrnuje na jedné straně likvidaci, restrukturalizaci a komercializaci existujících státních podniků, stejně jako převod státního výrobního majetku, půdy a bydlení do soukromých rukou, na druhé straně pak spontánní vznik nových soukromých firem.

Přestože se jednotlivé postkomunistické země mezi sebou liší z hlediska rychlosti, rozsahu a metod privatizace, shodují se (s výjimkou bývalé NDR) v tom, že prodej státních podniků soukromým investorům zde hrál v rámci privatizačního procesu pouze minoritní roli. Zejména v případě velkých státních podniků převažovaly jiné privatizační metody, jako byla např. kupónová privatizace, prvně aplikovaná v Československu.⁷ Výhodou této metody je, že může být zavedena poměrně rychle a bez prodlení, protože do té doby, dokud do hry nevstoupí zahraniční investoři, nevyžaduje předběžný odhad cen privatizovaných podniků.

Na počátku roku 1994 nebyl proces privatizace stále ještě u konce. Nicméně, rozsáhlá a rychlá privatizace je v postkomunistických společnostech i nadále nutná především ze tří důvodů: státní vlastnictví snižuje motivaci, zatímco soukromé vlastnictví je pro ekonomické aktéry motivující; soukromé firmy mají oproti státním

⁵) K otázce nacionalizace a privatizace ve Francii mezi lety 1981 a 1993 viz [Halimi, Michie and 1994].

⁶) Ke konci osmdesátých let byl podíl soukromého podnikání na NMP 2,5 % v Rumunsku a Sovětském svazu, 3,1 % v Československu, 3,5 % v NDR, 8,9 % v Bulharsku, 14,6 % v Maďarsku a 14,7 % v Polsku [OECD... 1990: 48 (Tab. 18)].

⁷) K technikám privatizace viz [Reynolds and Young 1992: 74-88].

podnikům tendenci být více efektivní a reagovat větší měrou na efektivní poptávku; v neposlední řadě pak existence soukromého vlastnictví vytváří mechanismus kontroly nad politickou mocí.

Svobodný trh versus regulovaný trh

Kromě zásahů do oblasti majetkových práv mohou vlády v podmínkách kapitalistických tržních ekonomik ovlivňovat fungování svobodného trhu i jinými cestami a z důvodů jiných než za účelem zlepšení alokativní výkonnosti.

Snaha o regulaci celkové úrovně ekonomické aktivity může vést vládu ke změnám v oblasti daní a vládních výdajů (tj. ve fiskální politice) a/nebo ke změnám množství peněz v oběhu, úrokových sazeb a dalších faktorů, které ovlivňují dostupnost úvěrů (tj. v monetární politice). Účelem těchto změn je ovlivnit úroveň zaměstnanosti a cen, stimuluje nebo tlumit ekonomický růst a udržet či obnovit rovnováhu v externích platbách.

Způsoby, kterými vláda zasahuje do fungování svobodného trhu, ovšem nelze ztotožňovat pouze s makroekonomickými opatřeními směřujícími ke stabilizaci celkové úrovně ekonomické aktivity. Je k nim třeba přičíst i taková opatření, jako jsou daňová zvýhodnění, subvence a nabídka levných půjček ve vybraných odvětvích; podpora exportu a omezení importu; kontrola cen, mezd a zisků; regulace pracovního trhu; vydávání vstupních licencí; určování standardů; a podobně.

„Zlatým věkem“ vládních zásahů do fungování svobodného trhu bylo období prvních zhruba třiceti let po skončení druhé světové války, kdy Západ ovládalo přesvědčení, že mezi hlavní cíle a odpovědnosti vlády patří zajištění trvalého ekonomického růstu, plné zaměstnanosti a systému sociálních dávek a kdy se značné popularitě těšilo indikativní plánování [Brada and Estrin 1990, Estrin and Holmes 1990].

Na rozdíl od západních zemí však byla tržní koordinace v zemích bývalého sovětského bloku zcela odmítnuta. Namísto ní prosazovaly vládnoucí komunistické strany státní koordinaci, tj. centrální plánování a direktivní řízení ekonomiky. Podobně i mnohé rozvojové země buď následovaly sovětského příkladu a pokoušely se o celkové a dirigistické plánování, nebo uplatňovaly indikativní plánování [Balassa 1990].

Kolem poloviny sedmdesátých let však silící tlak okolností vyvolal na Západě bouřlivou reakci, která spočívala na jedné straně v široké a mohutné kritice keynesiánského modelu řízení celkové poptávky (aggregate demand management) a kritice zásahů vlády na úrovni mikroekonomiky, na druhé straně pak ve zřetelném příklonu k myšlence svobodného trhu, štíhlého státu a restrukturalizace vlády (tj. přizpůsobení jejích funkcí nově zaváděným tržním liniím).

Znovuobjevení trhu se samozřejmě netýkalo pouze Velké Británie,⁸ Nového Zélandu⁹ a jiných západních zemí. Snahy o tržní reformy se na konci sedmdesátých let objevily i v komunistické Číně,¹⁰ v průběhu osmdesátých let sílily v mnoha rozvojových zemích a otevřeně se projevíly dokonce i v některých zemích bývalého sovětského bloku.

⁸) K thatcherismu v Británii viz [Letwin 1992].

⁹) Na Novém Zélandu, jedné z nejvíce protekcionistických a regulovaných ekonomik OECD, začaly radikální reformy směrem ke svobodnému trhu na počátku osmdesátých let a soustředily se na zlepšení konkurenceschopnosti a produktivity.

¹⁰) Mezi roky 1978 a 1993 měla Čína čtyři období rychlé expanze, z nichž všechny vedly k přehřátí ekonomiky a inflaci [Cable and Ferdinand 1994].

Pád komunismu v sověty kontrolované východní Evropě a v Sovětském svazu pak konečně otevřel cestu skutečnému přechodu od řízené ekonomiky k ekonomice tržní.

I přes uvedený proces znovuobjevování trhu zůstává vládní intervence do fungování svobodného trhu ještě na počátku roku 1994 po celém světě stále velmi živá a volání po větší regulaci a silnější industriální a obchodní politice neustává. Několik příkladů za všechny: jednotný evropský trh byl mnoha odborníky označen za nadměrně regulovaný, příliš chráněný a přecentralizovaný. Aktivistická vláda měla řadu zastánců, vedle Billa Clintona i v řadách německých sociálních demokratů a německých odborářů. V lednu 1994 byla znovu zavedena kontrola cen některých základních potravin a léků ve Venezuele a kontrola směny v Nikaragui, v březnu 1994 pak následovala tento trend i čínská vláda znovuzavedením kontroly cen u celé řady zboží. V postkomunistických společnostech měla podle dostupných výzkumů intervencionistická varianta tržního kapitalismu větší veřejnou podporu než kapitalismus svobodného trhu.

Napětí mezi politikou svobodného trhu a intervencionistickou politikou tedy stále přetrvává. V této souvislosti je třeba spolu s teorií veřejné volby Josepha A. Shumpetera připomenout, že nebezpečí selhání nehrozí pouze svobodnému trhu, ale může se vyskytnout i v případě vládní intervence. Jinými slovy, úsilí o dosažení zamýšlených cílů nemusí být úspěšné a může přinést i řadu nezamýšlených důsledků. Vysoká míra zdanění, uzákonění minimální mzdy a regulace zaměstnanosti tak mohou například v konečném důsledku zvyšovat míru otevřené nezaměstnanosti a rozsah a vliv sekundární ekonomiky. Navíc ani nesporné zisky, kterých vládní intervence dosáhnou (například v podobě vysokého růstu národního důchodu¹¹), nejsou obvykle zadarmo a jejich hodnotu je proto třeba posuzovat vždy v kontextu s vynaloženými náklady.

Tržní distribuce versus redistribuce

Vládní intervence v podmínkách kapitalistických tržních ekonomik se konečně mohou dotýkat i výsledků ekonomické aktivity, tj. faktorových příjmů (mezd, nájemného, úroků a zisků – profit) jednotlivých ekonomických činitelů. Dokonce i ty vlády, které neintervenují do majetkových práv a fungování svobodného trhu, musí ve skutečnosti ovlivňovat výsledky ekonomických aktivit z důvodů svých netržních ekonomických aktivit a nutnosti existence vládního rozpočtu, který pokrývá výdaje na služby, platby transferů a podpory a jehož hlavním zdrojem jsou daně.

Klasičtí ekonomové sice zastávali názor, že rozpočet by měl být malý a vyvážený, v praxi se však jejich teoretické principy prosazovaly jen výjimečně. Podíl vládních výdajů na národním důchodu se ve světě po několik desetiletí soustavně zvyšoval (viz tabulku 1 a tabulku 2) a rozpočtový deficit přispíval ke zvyšujícímu se vládnímu zadlužení (viz tabulku 3).

¹¹) Někteří ekonomové připisují znatelný ekonomický úspěch východoasijských zemí (Hong Kong, Indonésie, Japonsko, Malajsie, Singapur, Jižní Korea, Tchaj-wan a Thajsko) mezi lety 1965 a 1990 intervencionistické politice. Nicméně doposud neexistuje jediný asijský ekonomický model.

Tabulka 1. Celkové vládní výdaje jako procento HDP v běžných cenách 1913-1986

	1913	1929	1938	1950	1973	1986
Průměr šesti zemí (Francie, Německo, Japonsko, Nizozemí, Velká Británie a Spojené státy)	11,7	17,8	27,7	26,7	37,4	46,3

Pramen: [Maddison 1989: 71, Tabulka 6.3].

Tabulka 2. Celkové vládní výdaje jako procento HDP OECD a EC, 1970-1990

	1970	1980	1990
OECD celkem	32,3	39,4	43,4
EC	36,9	46,0	48,7

Pramen: [OECD... 1991: 205, (Tabulka R 15); 1992: 215, (Tabulka R 15)].

Tabulka 3 Celková čistá vládní zadluženost jako procento HDP, 1974-1994

	1974	1979	1989	1992	1994
Průměr 18 zemí OECD	14,2	22,7	39,8	43,6	47,7

Pramen: [OECD... 1992: 20, (Tabulka 7)].

Důvodů, které zapříčinily vysoké vládní výdaje, vysoké zdanění, rozpočtové deficity a zadluženost vlády, existuje celá řada, zde se však zmíníme pouze o dvou základních. První z nich souvisí s vlivem keynesiánských myšlenek. Podle Petera A. Halla uvalily teorie Johna Maynarda Keynesa na bedra vlády břemeno větší odpovědnosti za fungování ekonomiky a jeho útoky na představu klasické ekonomie o prioritě vyrovnaného rozpočtu přispěly k uvolnění fiskálních omezení, která bránila zavádění štedřejších sociálních programů [Hall 1989].

Jak již bylo řečeno, keynesiánské hledisko dominovalo západní scéně zhruba tři desítky let po skončení druhé světové války. Od poloviny sedmdesátých let však začali keynesiánští ekonomové ztrácet svůj rozhodující vliv, o který je v průběhu osmdesátých let definitivně připravily znovu se prosazující neoklasické myšlenky. Nicméně na počátku roku 1994 měly keynesiánské teorie stále své skalní zastánce, i když podstatně odlišné od těch, kteří působili ve třicátých, a dokonce i v šedesátých letech.

Další významnou příčinu vysokých vládních výdajů, vysokého zdanění, rozpočtových deficitů a zadluženosti vlády je třeba spatřovat v expanzi sociálního státu a státem poskytovaného sociálního zabezpečení, financovaného z daní.¹² Ve své nejhlubší podstatě je sociální stát orientován spíše na spotřebu a redistribuci příjmů a majetku – (wealth), než na jeho vytváření.

Přestože se kritické hlasy na adresu sociálního státu začaly objevovat již v šedesátých letech, intenzivně se prosadily až v polovině let sedmdesátých, kdy se ukázalo, že pro méně vzestupné ekonomiky jsou rostoucí výdaje na sociální zabezpečení příliš vel-

¹² V zemích OECD činily výdaje na sociální programy (včetně vzdělání, zdravotnictví, sociálních dávek a služeb, nikoli však bydlení) v průměru 13 % HDP v roce 1960, 25 % HDP v roce 1980 a v letech 1985 a 1990 shodně 27 % HDP [Bell 1993].

kou zátěží. Odpůrci vytýkali sociálnímu státu, že je příliš centralistický, byrokratický a neefektivní; že vytváří monopol na poskytování sociálních služeb a vyvolává inflační tlaky; upřednostňuje nároky a podceňuje hodnotu závazků; nedoceňuje vysoké pracovní nasazení, odrazuje od něj a naopak zvýhodňuje ty, kteří se záměrně vyhýbají práci a zneužívají sociální stát spoléháním se na štědrost jeho sociálních podpor. Dále byl sociální stát obviňován z toho, že ohrožuje mezinárodní soutěž; má negativní vliv na rozvoj schopností lidí spoléhat na sebe, stejně jako na jejich tendenci ke spoření a spotřebitelskou volbu; že jím poskytované sociální služby mají nízkou kvalitu; a že ve své podstatě nepřispívá k odstranění chudoby.

Vedle uvedeného se obvinění vznášena na adresu sociálního státu dotýkala i skutečnosti, že sociální stát k sobě poutá jedince vazbou ekonomické závislosti; že v nich, jako příjemcích sociálních služeb pěstuje mentalitu spoléhání se na sociální zabezpečení (na straně těch, kteří sociální služby poskytují – ať již se jedná o profesionály, neprofesionály či byrokraty – se pak setkáváme s komplementární mentalitou tvůrců sociálního zabezpečení); že vytváří etiku závislosti na sociálních jistotách („oběd zadarmo“) a obecně tak ve společnosti podporuje šíření „závislé kultury“; a tím si pak v neposlední řadě zajišťuje dostatečnou míru zájmu občanů na tom, aby sociální stát i nadále fungoval, a pokud možno neomezeně expandoval.

Ještě na počátku roku 1994 byl štědrý program sociálního státu ve všech západních zemích pod silným ekonomickým tlakem, který způsobil mimo jiné pomalý ekonomický růst, vysoká míra otevřené nezaměstnanosti, šíření podvodů s podporami, stárnutí populace a rostoucí nároky a očekávání mezi občany. Jeho budoucnost byla i nadále zpochybňována, zároveň však existovala neutuchající snaha o reformu sociálního státu ve směru jeho větší vnímavosti a efektivnosti na jedné straně a zúžení jeho hranic (tj. marketizaci a privatizaci sociálních opatření) na straně druhé.

Kromě výše zmíněných tendencí pak ovšem zůstalo i značné množství věrných zastánců sociálního státu, kteří i nadále trvali na mylném předpokladu, že zvýšení státem poskytovaného a z peněz daňových poplatníků financovaného sociálního zabezpečení nevyhnutelně přinese zvýšení sociálního blahobytu společnosti a naopak, že jeho omezení vyvolá ve společnosti opačný efekt. Vycházejíce z této premisy odmítali tito lidé představu, že by poskytování sociálního zabezpečení mohlo být záležitostí trhu a dobrovolných organizací, v krajních případech pak dokonce ani nepřipouštěli možnost, že by relevantním zdrojem sociálního blahobytu mohla být domácnost. Jednoduše řečeno, jejich ideálem byla představa univerzálního a všezahrnujícího sociálního státu, který je financován z daní a jako poskytovatel sociálního zabezpečení působí v první linii.

Není jistě překvapivé, že napětí mezi pluralistickým pojetím sociálního státu (který připouští více zdrojů individuálního sociálního blahobytu a státu přisuzuje pouze roli posledního útočiště) a pojetím monistickým (který sociální stát chápe v podstatě jako „chůvu“), se manifestovalo i v postkomunistických společnostech. V podmínkách komunismu provozoval stát sociální politiku typu „od kolébky po hrob“, která spočívala ve zdarma poskytovaných či subvencovaných službách, sociálních dávkách, subvencích maloobchodních cen a nájemného, garanci zaměstnanosti (a dokonce i pracovního místa) a egalitářství. Tímto způsobem přispíval komunistický stát značnou měrou k vytváření mentality sociálního blahobytu, která přetrvala i po jeho pádu. Podle výzkumů, které máme dosud k dispozici, je podpora státu-chůvy v postkomunistických zemích i nadále velmi rozšířena.

Mění se pozice socialismu

Na počátku roku 1994 se objevil názor, že napětí mezi omezenou vládou a velkou vládou je v kapitalistických tržních ekonomikách i nadále živým tématem. Je zřejmé, že oba typy vlád zasahují určitým způsobem do sféry ekonomiky, otázkou však zůstává přípustný rozsah jejich intervence. Zatímco omezená vláda intervenuje do ekonomiky výlučně v těch případech, kdy neviditelná ruka selhává ve schopnosti efektivní alokace vzácných zdrojů, velká vláda intervenuje do ekonomiky i v těch případech, kdy neviditelná ruka není schopna dosáhnout jiných cílů, např. žádoucí distribuce příjmů, ekonomického růstu nebo ekonomické stability.

V rámci posledně jmenovaného typu vládních intervencí (tj. zásahů, které přesahují intervenci potřebnou ke zlepšení schopnosti alokace) byly vymezeny tři odlišné dimenze: intervence do majetkových práv, intervence do fungování svobodného trhu a intervence do výsledků ekonomické aktivity. Uvedené rozlišení přispívá významnou měrou k oživení až dosud ignorované otázky socialismu. Je tato otázka i v současné době stále aktuální? A pokud ano, co je dnes jejím aktuálním obsahem? [srv. Porket 1993]

Přestože stoupence myšlenky socialismu vždy spojoval jednoznačně nepřátelský a odmítavý postoj ke kapitalistické společnosti, neshodli se nikdy na jednotné vizi budoucího uspořádání společnosti, a tím méně pak na představě budoucího ekonomického systému. Přesto však můžeme jejich myšlenky rozdělit do zhruba tří základních skupin.

První z nich ztotožňuje socialismus se sociálním vlastnictvím výrobních prostředků, které by odstranilo příjmy z majetku (zisk a renta) a vykořisťování námezdní síly kapitálem. Druhý ztotožňuje socialismus se sociálním vlastnictvím výrobních prostředků a centrálním plánováním, čímž se hodlá vyrovnat nejen s příjmy z majetku a vykořisťováním, ale i s tzv. „anarchií trhu“.¹³ Třetí proud pak sice akceptuje tržní kapitalismus, ale s podmínkou, že trh i vlastnictví výrobních prostředků jsou regulovány státem, který se zároveň nevzdává redistributivní politiky a zůstává státem sociálním.

První dva z uvedených typů socialismu (tržní socialismus a direktivní socialismus) začaly ztrácet své příznivce již kolem roku 1980 a po pádu komunismu byly definitivně zatraceny. Třetí typ socialismu (sociální reformismus, sociální demokracie, distribuční socialismus, etický socialismus apod.) ovšem tento proces nijak nediskreditoval. Naopak, po určitém odmlčení a období hledání jej jeho příznivci začali znovu razantně prosazovat v přepracované a nově promyšlené formě.

Pro zjednodušení budeme dále tento typ socialismu nazývat neosocialismem. Jedním z jeho charakteristických rysů je tendence k intervencionismu. Od tradičního intervencionismu, který nahrazuje trh, se sice distancuje, na druhé straně však obhájí „nový intervencionismus“, který usiluje o řízení trhu (tj. jeho cílené formování a využívání). Např. podle Roberta Wadeho je pro „nový intervencionismus“ charakteristické, že „pomocí cenových i necenových metod přesouvá investice z neproduktivních oblastí, rozšiřuje technologickou kapacitu, posiluje vazby se zahraničními firmami a podporuje určitý směr vývoje vybraných hospodářských odvětví“ [The Economist 1992: 91, Sawyer 1994].

Dalším rysem neosocialismu je protekcionismus. Přestože v zásadě neodmítá zavádění importních tarifů, kvót a kontroly dovozu s cílem kompenzovat mezinárodní ce-

¹³) Je ovšem třeba mít na paměti, že centrální plánování bylo původně koncipováno v císařském Německu za první světové války.

nové rozdíly¹⁴ a podporovat mladá odvětví a/nebo záruky pracovních příležitostí, vyžaduje zároveň vyrovnání cen pracovní síly v exportujících zemích. Na první pohled je požadavek „spravedlivých pracovních podmínek“ ve vyvážejících zemích slučitelný se svobodným obchodem. Ve skutečnosti však v konečném důsledku potlačuje zahraniční soutěž tím, že podporuje zvyšování ceny práce v zemích, kde je tato cena nižší.

Posledním, zároveň však ústředním rysem neosocialismu je distribucionismus. Oddanost myšlence sociální spravedlnosti¹⁵ je neoddělitelně spojena s prosazováním redistribuce příjmů a bohatství a obhajobou sociálního státu. Ve slovníku neosocialistů dominují takové výrazy jako ekonomická a sociální práva; práva jednotlivců vůči státu; dichotomie chudých a bohatých (privilegovaných a neprivilegovaných, vítězů a poražených); spravedlnost; soucit; péče; pozitivní diskriminace; afirmativní akce¹⁶ apod.

Obecně lze tedy říci, že přestože neosocialismus v zásadě tržní kapitalismus akceptuje, odmítá jej jak ve formě *laissez-faire*, tak i v jeho svobodně tržní variantě. Namísto toho zastává kolektivní akci, aktivistickou vládu a na cíl orientovaný stát, který svými aktivitami ovlivňuje konečný stav nebo konečný výsledek. Tradiční zastánci neosocialismu (mezi něž patří především intelektuálové, učitelé, tvůrci veřejného mínění a levicoví politici) mají zároveň tendenci vyhybat se tzv. „levicovým řečem a neradi užívají termínu „socialismus“; snad proto je můžeme odhalit dokonce i mezi těmi, kdo sami sebe označují za liberály.¹⁷

Na počátku roku 1994 byla myšlenka neosocialismu živá i v postkomunistických společnostech. Vzhledem k tomu, že v mnoha lidech přetrvávala nostalgická vzpomínka na komunistický stát s jeho systémem sociálních jistot „od kolébky po hrob“, patřily jejich sympatie aktivistické vládě, státu-chůvě, nebo jednoduše státnímu paternalismu. Z téhož důvodu dávala většina zastánců trhu přednost jeho intervencionistické (sociálně demokratické, dirigistické) variantě před variantou svobodného trhu.

Podle výzkumu Rady Evropy Eurobarometer se podpora ekonomiky svobodného trhu (definované jako značně osvobozené od státní kontroly) v jednotlivých postkomunistických společnostech velmi lišila a v průběhu času navíc vykazovala pokles. V listopadu 1993 dosáhla nejvyšší hodnoty 53 % v Polsku, dále 52 % v Rumunsku, 51 % v České republice, 47 % v Bulharsku, 46 % v Maďarsku, 40 % na Slovensku, 31 % na

¹⁴) V roce 1993 byly hodinové pracovní náklady ve výrobních odvětvích v Západním Německu 24,90 USD, v Japonsku se pohybovaly okolo 17 USD, v USA a ve Francii okolo 16 USD, ve Velké Británii okolo 12 USD, v Jižní Koreji dosahovaly hodnoty 4,90 USD, v Mexiku 2,40 USD a v Číně a v Rusku méně než 1 USD [*The Economist* 1994: 82]. Údaje za rok 1991 viz [*The European...* 1993: 33].

¹⁵) Sociální či redistributivní právo stojí v protikladu k právu procedurálnímu. Jeho kritikové (mezi něž patří i F. A. Hayek) trvají ku příkladu na tom, že ve svobodné společnosti neexistuje shoda v otázce žádoucí distribuce, že sociální právo představuje požadavek určitých skupin na privilegované postavení, že jedním ze zdrojů tohoto požadavku je čirá závist a že jeho další prosazování by vedlo ke ztrátě osobní svobody a vzniku totalitářského řádu [viz např. Barry 1989: Chapter 6].

¹⁶) K pojmu afirmativní akce viz [Turgeon 1989, Brimelow 1993, Edmonds 1994].

¹⁷) O současném americkém liberalismu se například říká, že je etatistický, spoléhá na intervence demokratické vlády v zájmu distributivního práva a sociálního pokroku a usiluje o radikální rekonstrukci společnosti založenou na cíleně vypracovaném projektu [de Crespigny and Cronin 1975: 15, Friedman 1982: 5-6].

Ukrajíně a v evropské část Ruska, 26 % v Bělorusku a 24 % v Arménii [Central... 1994: Annex Figure 4].

Tyto rozdíly a změny postojů veřejnosti k tržnímu kapitalismu vypovídají o tom, jak se v očích lidí přibližují či vzdalují jejich očekávání od reality. Co se týče reality, ekonomická transformace se svými náklady i zisky ve všech postkomunistických společnostech stále pokračovala a ve většině z nich existovalo i nadále systémové vakuum, které plodilo chaos blížící se až k anarchii. Přestože si to mnozí lidé neuvědomovali, žili namísto v kapitalismu svobodného trhu v systému, který spíše odpovídal různému stupni anarcho-kapitalismu [Gray 1993: 30, 44].

Ekonomika a politika

V postkomunistických společnostech je transformace direktivního socialismu v tržní kapitalismus žádoucí nejen z hlediska efektivity a welfare, ale také v zájmu individuální svobody a politické demokracie. Existuje například názor, že zatímco tržní kapitalismus není vázán na demokracii, moderní demokracie je závislá na tržním kapitalismu: historie jejího vzniku se omezuje výlučně na tržní kapitalismus a ani později nebyla schopna přežít v jiném prostředí. Tržní kapitalismus je tak nezbytnou, nikoli však dostačující podmínkou moderní demokracie.¹⁸

Z naznačeného vztahu mezi tržním kapitalismem a demokracií vyplývá, že tržní kapitalismus je pro společnost důležitější než demokracie, což zároveň naznačuje, že pokud v postkomunistických společnostech nebude institucionalizován kapitalismus, je stabilita demokratického politického systému ohrožena.

Přestože je moderní demokracie závislá na tržním kapitalismu, vytváří zároveň prostor pro jeho kritiky a oponenty, kteří odmítají jak variantu laissez-faire, tak variantu svobodného trhu, a obhajují socialismus toho či onoho typu. Tento paradox demokracie se projevuje i v postkomunistických společnostech: pád komunistické vlády zde na jedné straně otevřel cestu transformaci direktivní ekonomiky v tržní kapitalismus, vytvořil však zároveň i prostor pro opozici a odpor vůči rozsahu a rychlosti transformace.

Následkem toho mohou voliči v demokratických politických systémech zvolit vládu, která bude zavázána uplatňovat intervencionistickou (socialistickou) politiku. Ovšem dokonce i tehdy, když zvolená vláda uplatňuje politiku svobodného trhu, může být tlačena k větší regulaci a silnější hospodářské a obchodní politice,¹⁹ ale i k poskytování univerzálního a všeobecného welfare. To znamená, že tam, kde je welfare stát financovaný z daní již zaveden, mají obě strany (poskytovatelé i příjemci) vlastní zájmy na jeho přetrvávání, staví se proti jeho omezení či rozpuštění a vyžadují jeho další rozrůstání.

Jinými slovy, moderní demokracie může být ohrožena zájmy těch skupin, které jsou dostatečně mocné na to, aby ovlivnily zvolenou vládu. Zatímco uplatňování majoritního pravidla může být prosazováno na úkor práv minorit, minoritní zájmy (ať již materiální nebo nemateriální, politické nebo nepolitické) mají na druhé straně politickou příležitost vykořisťovat majority.

¹⁸) Ke vztahu mezi ekonomickými a politickými systémy viz např. [Berger 1987: kap. 4 a 8; Porket 1989: 4-6; Schwarz 1990; Porket 1992].

¹⁹) Uved'me dva příklady: firmy mohou lobovat za takové regulace, které by jim přinesly výhodu ochrany před soupeři, přičemž by uvalily vysoké náklady na konkurenty nebo by vytvořily trh pro vlastní výrobky. Nadto mohou lobovat za zvýšení veřejných výdajů na infrastrukturu.

Nad to všechno je pak může moderní demokracii ohrozit i změna atmosféry doby, jak nás učí příklad postkomunistických společností. K polovině roku 1994 byla v několika těchto zemích (Litva, Polsko, Maďarsko, Slovinsko a Rumunsko) zvolena ve svobodných parlamentních volbách komunistické vlády (pravda, většinou pod jiným jménem) a v jiných (východní Německo, Slovensko, Bulharsko a Ukrajina) měly silnou komunistickou účast.

Závěr

Na počátku roku 1994, jak studie naznačuje, zakoušely jak západní, tak i postkomunistické země i nadále multidimenzionální napětí mezi ekonomickým individualismem (ekonomický liberalismus) a ekonomickým kolektivismem (socialismus), které se točí kolem role státu v ekonomice [viz též Ebeling 1993]. V prvně jmenovaném je stát orientován na prostředky ve smyslu zájmu o proces či proceduru. Ve druhém je orientován na cíl ve smyslu zájmu o konečný stav a konečný výsledek.

Přirozeně, v praxi závisí role, kterou stát v ekonomice hraje, na ustavené variantě ekonomického individualismu či ekonomického kolektivismu. Hlavními variantami ekonomického individualismu jsou laissez-faire kapitalismus, kapitalismus svobodného trhu a intervencionistický kapitalismus, zatímco hlavními variantami ekonomického kolektivismu jsou neosocialismus, tržení socialismus a direktivní socialismus. Pokud nebereme v úvahu anarcho-kapitalismus, laissez-faire kapitalismus je extrémní variantou ekonomického individualismu a direktivní socialismus je extrémní variantou ekonomického kolektivismu. Intervencionistický kapitalismus a neosocialismus se přinejmenším částečně překrývají.

Faktory, které ovlivňují roli, kterou hraje stát v ekonomice, zahrnují mezi jinými orientaci stávající vlády, nátlakové skupiny a náladu doby. Dopad posledních dvou jmenovaných faktorů je zjevný zejména v demokratických politických systémech, kde mohou podporovat buď politiku svobodného trhu (a tím i vládu nízkých daní, nízkých výdajů a nízké regulace), nebo intervencionistickou politiku (a tím vládu vysokých daní, vysokých výdajů a vysoké regulace).

Jedním z důvodů, které v demokratických politických systémech stojí za podporou intervencionistické politiky, je víra ve státní welfarismus. Protože však welfare stát je financován z daní a upřednostňuje spotřebu a redistribuci nad produkci (vytváření bohatství), je rozhodující pro ekonomický růst a expanzi. Paralyzuje rovněž pracovní etiku, podporuje závislou kulturu a ve svém fungování podléhá Saysově zákonu, který říká, že nabídka vytváří svou vlastní poptávku.

Následně, politická demokracie může stát v cestě ekonomickému rozvoji. K tomu dochází, pokud při sledování intervencionistické politiky přehlíží, že vzhledem k všudypřítomnému ekonomickému fenoménu vzácnosti je základním ekonomickým problémem alokace vzácných prostředků (zdrojů) mezi soupeřícími cíli určení pro dosažení maximálních výsledků, a že nadměrná regulace ekonomické aktivity podkopává ekonomickou svobodu a podporuje nedodržování právních a administrativních norem.

Politická demokracie však nejen podlamuje tržní kapitalismus, ale také stavbu společnosti a sebe samotné, protože nabízí příležitost ke vzniku hodnot, postojů a vzorců chování neslučitelných se sociální stabilitou a demokratickou svobodou. Tyto hodnoty, postoje a vzorce chování zahrnují kulturu práv bez odpovědnosti, dogmatický a netolerantní jednostranně omezený fanatismus a rozložení rodiny.

Z angličtiny přeložila Simona Perušičová

JOSEF. L. PORKET je britský ekonom a sociolog českého původu. Po ukončení studia na Vysoké škole obchodní v Praze absolvování vojenské služby a krátké stáže ve výzkumu byl z politických důvodů donucen odejít do průmyslu. Teprve v polovině šedesátých let měl možnost vrátit se k výzkumné činnosti, a posléze se stal vědeckým pracovníkem na Vysoké škole ekonomické v Praze. Po odchodu z Československa v roce 1969 byl postgraduálním studentem na London School of Economics and Political Science, lektorem na Brunel University a spolupracovníkem na St. Antony's College, Oxford. Natočil rovněž pořady pro BBC World Service. Hlavním předmětem jeho výzkumu byly odborové organizace, trh práce, řízení a sociální politika v komunistických systémech. V současné době se zaměřuje na ekonomickou transformaci v postkomunistických zemích a na komparativní ekonomické systémy. Mezi četnými publikacemi jsou z poslední doby *Work, Employment, and Unemployment in the Soviet Union* (London, Macmillan 1989) a *Unemployment in Capitalist, Communist and Post-Communist Economies* (London, Macmillan, 1995).

Literatura

- Balassa, Bela 1990. „Indicative Planning in Developing Countries.“ *Journal of Comparative Economics* 14: 560-574.
- Barry, Norman P. 1989. *An Introduction to Modern Political Theory*. London: Macmillan.
- Bell, Edwin 1993. „Social Policy and Economic Reality.“ *The OECD Observer*, no. 183: 14-15.
- Berger, Peter L. 1987. *The Capitalist Revolution*. Aldershot: Wildwood House.
- Brada, Josef C., Saul Estrin 1990. „Advances in the Theory and Practice of Indicative Planning.“ *Journal of Comparative Economics* 14: 523-530.
- Brimelow, Peter 1993. „Enforced equality dictates a US economy of lost opportunities.“ *The Times*, 16 April 1993: 13.
- Cable, Vincent, Peter Ferdinand 1994. „China as an economic giant: threat or opportunity?“ *International Affairs* 70: 250.
- Central and Eastern Eurobarometer* 1994. no. 4 (March 1994).
- Conklin, David W. 1991. *Comparative economic systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crespigny, Anthony de, Jeremy Cronin (eds.) 1975. *Ideologies of Politics*. London: Oxford University Press.
- Ebeling, Richard M. 1993. „Liberalism and Collectivism in the 20th Century.“ *Political Studies* 41, special issue: 66-77.
- Edmonds, David 1994. „Race against positive discrimination.“ *New Statesman & Society*, 15 April 1994: 22-23.
- Estrin, Saul, Martin Cave (eds.) 1993. *Competition and Competition Policy. A Comparative Analysis of Central and Eastern Europe*. London: Pinter.
- Estrin, Saul, Peter Holmes 1990. „Indicative Planning in Developed Economies.“ *Journal of Comparative Economics* 14: 531-554.
- Friedman, Milton 1982. *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fukuyama, Francis 1992. *The end of history and the Last Man*. London, Penguin Books.

- Gray, John 1993. „From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model.“ In *Liberalism and the Economic Order*, ed. by Ellen Frankel Paul, Fred D. Miller, Jr., and Jeffrey Paul. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halimi, Serge, Jonathan Michie, Seumas Milne 1994. „The Mitterand Experience.“ Chapter 6 in *Unemployment in Europe*, ed. by Jonathan Michie and John Grieve Smith. London: Academic Press.
- Hall, Peter A. 1989. „Introduction.“ P. 4 in *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism across Nations*, ed. by Peter A. Hall. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kornai, János 1992. *The Socialist System*. Oxford: Clarendon Press.
- Letwin, Shirley Robin 1992. *The Anatomy of Thatcherism*. London: Fontana.
- Loutfi, Martha F. 1991. „Self-employment patterns and policy issues in Europe.“ *International Labour Review* 130, no. 1.
- Maddison, Angus 1989. *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD.
- Milanovic, Branko 1991. „Privatisation in Post-communist Societies.“ *Communist Economies and Economic Transformation* 3, no. 1.
- OECD Economic Outlook 1990. no. 47 (June 1990).
- OECD Economic Outlook 1991. no. 50 (December 1991).
- OECD Economic Outlook 1992. no. 52 (December 1992).
- Oxford Review of Economic Policy 1993. (Vol. 9, No. 2, Summer 1993).
- Porket, J. L. 1989. *Work, Employment and Unemployment in the Soviet Union*. London: Macmillan.
- Porket, J. L. 1992. „Post-Communist Societies and the Tension between Economic Individualism and Economic Collectivism.“ Referát přednesený na První evropské sociologické konferenci. University of Vienna, Austria, 26-29 August 1992.
- Porket, J. L. 1993. „Socialism on the Retreat, but not Dead.“ *The Slavonic and East European Review* 71: 133-136.
- Reynolds, Paul, Peter Young 1992. *Eastern Promise, Privatization Strategy for Post-Communist Countries*. London: Adam Smith Institute.
- Sawyer, Malcolm 1994. „Industrial Strategy and Employment in Europe.“ Chapter 11 in *Unemployment in Europe*, ed. by Jonathan Michie and John Grieve Smith. London: Academic Press.
- Schwarz, Gerhard 1990. „Limitations to the Independence of Systems.“ Chapter 3 in *The Evolution of Economic Systems*, ed. by Kurt Dopfer and Karl-F. Raible. London: Macmillan.
- The Economist 1992. (4 April 1992).
- The Economist 1993a. (19 June 1993).
- The Economist 1993b. (21 August 1993).
- The Economist 1994. (2 April 1994).
- The European Business 1993. (27-30 May 1993).
- The Sunday Times 1994. (12 June 1994).
- Turgeon, Lynn 1989. *State and Discrimination*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.